

XAVƏR QULİYEVA*

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYALARININ
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Dünya dillərinin bir-birindən fərqlənməsi onların hər birinin özünəməxsus qrammatik kateqoriyalara malik olmasından irəli gəlir. Həmçinin Azərbaycan və ərəb dilləri də bir- birindən öz leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Məqalədə ərəb və Azərbaycan dillərində işlənən ismin hal kateqoriyası müqayisəli şəkildə təhlil edilib və onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında müəllifin bəzi mülahizələri bildirilmişdir.

Açar sözlər: ərəb dili, Azərbaycan dili, ismin hal kateqoriyası, əl-erab, əl-binə, əl-morab, əl-məbni.

Giriş

Məlum olduğu kimi hər hansı bir dilin morfoloji və sintaktik quruluşuna dair ideyalar toplusu olan qrammatika nəzəriyyəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələrin özünəməxsus geniş qrammatik mənə, forma və şəkil, sintaktik konstruksiyalara malikdir.

Bunlarsız dil ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaya bilməz. Bu baxımdan hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu təqdim edərkən onun özünəməxsus dil qanunauyğunluqlarını, qrammatik kateqoriyalarını öyrənmək gərəkdir.

Əsas təhlil

Hal kateqoriyası əsasən isimlərə xas bir kateqoriyadır və ismin başqa nitq hissələrindən fərqlənməsində əsas rol oynayır. Hal şəkilçiləri qoşulduqları sözləri cümlənin başqa üzvləri ilə bağlayır, başqa sözlə desək, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır.

Azərbaycan dilində işlənən isim və əşya sözləri ərəb mənşəlidir. İsim “ad”, “əşya” isə ərəb dilində cəm formada işlənən əşyalar mənasındadır. Məsələn: şeyun شَيْءٌ -əşya, cəm formada kökdən dəyişərək əşyəun أَيْشَاءٌ -əşyalar olur.

Azərbaycan dilində isimlər müxtəlif vasitələrin, müəyyən söz qruplarının təsiri ilə idarə olunur, hallanır, yəni müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul edir. Ərəb dilində də isimlər hallanır, hal əlamətləri isə hərəkələrlə göstərilir.

Demək olar ki, ərəb dilində ismin (ل) əlif lam artıqlı qəbul etməsi, zaman məfhumunun olmaması, bitişik (ٲ) ta qəbul etməsi, tənvin qəbul etməsi, erab olması və s. kimi xüsusiyyətlərə malik olması onu Azərbaycan dilindən fərqləndirir.

Dilimizdə hal şəkilçiləri isimlərdən başqa sifətə, saya, əvəzliyə, feli sifətə və məsdərə qoşula bilər. Lakin hal kateqoriyası əsasən isimlərə, əvəzlilərə və məsdərlərə aiddir, onlara xas olan qrammatik kateqoriyadır. Başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər yalnız substantivləşəndə hallana bilər [3, s. 49].

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdinin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası kitabında qeyd edilir ki, dilimizin bütün inkişaf dövrlərində, daha doğrusu, son yeddi əsrdə hal sisteminin sabit olduğu göstərilir: “Azərbaycan dilinin indiki hal sistemi XIV əsr Azərbaycan türk dilində formalaşmış vəziyyətdə idi. Sonralar halların qrammatik mənalarda müəyyən dəqiqləşmə və sabitləşmə getmişsə də, sistem dəyişilməz qalmışdır” [8, s. 197].

Bəkir Çobanzadənin 1930-cu ildə nəşr edilmiş “Türk qrameri” kitabında hal adları ərəbcədir, daha dəqiqi, Mirzə Kazım bəyin təqdim etdiyi hal adlarına oxşardır: 1. Mücərrəd – adlıq hal; 2. Müzafün ileyh – yiyəlik hal; 3. Məfulün bih – təsirlik hal; 5. Məfulün ileyh – yönlük hal; 5. Məfulün fih – yerlik hal; 6. Məfulün ənh – çıxışlıq hal. Bu sıralamada “məfulün bih” (təsirlik hal) üçüncüdür, bugünkü qrammatika kitablarımızda isə dördüncü hal kimi qəbul edilir.

1934- cü ildə isimlərin 7 halı (birgəlik hal daxil olmaqla), 1939- cu ildə 5 halı (adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq), 1944- cü ildə isə 6 halı (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq) qəbul olunmuşdur [8, s. 198].

Ərəb ədəbi dilində ismin hal kateqoriyası “əl-erab” اءانبل və “əl-binə” اءانبل bölməsində tədqiq olunur. Bu o deməkdir ki, ərəb ədəbi dilinin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər bu dildə mövcud olan yalnız üç halın birində, yəni adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarda özünəməxsus şəkilçilər qəbul edir. Məsələn: «دماح أج» Həmid gəldi (adlıq), «دماح الى تبء» Həmidin yanına getdim (yiyəlik), «دماح ثي ار» Həmidi gördüm (təsirlik).

Nümunədən də göründüyü kimi دماح (hamid) sözünün sonu dəyişərək tənvin damma, tənvin fəthə və tənvin kəsre olmuşdur. Damma, fəthə və kəsre sözün son hərəkəlidir. Sözlərin sonundakı bu dəyişməni dilçi alimlər اءانبل əl-erab (hallanma) adlandırırlar [7, s. 5].

Beləliklə, hallanma nümunələrindən görürük ki, ərəb dilində ismin üç halı var (adlıq, yiyəlik, təsirlik) və Azərbaycan dilində işlənən digər halları (yönlük, yerlik, çıxışlıq) göstərmək üçün isə ərəb dilində ön qoşmalardan «دان dan\ dən, دا da\ də, اى a\ ə, يا\ yə» istifadə olunur və bu ön qoşmalar isimdən əvvəl işlənir. Bunlara nümunə olaraq «تبيبل (min əl-beyti) evdən, اى اتبيبل (ilə əl-beyti) evə, فيبيل (fil-beyti) evdə» kimi ifadələri göstərmək olar.

XX əsrdə yazılmış bəzi qrammatika kitablarında olduğu kimi, M.Əfşar da türk (Azərbaycan) dilində ismin yeddi halı olduğunu qeyd edir. Bu hallar həm ərəbcədəki hallanma üsulundan, həm də müasir dilimizdəki hal kateqoriyasından fərqlənir. M. Əfşar “əhvali-ism” (ismin halları) adı altında Azərbaycan dilində aşağıdakı halların mövcudluğunu təsbit edir: “mübtəda və münada”, “izafə”, “məf’ulun-ileyh”, “məf’ulun-bih”, “məf’ulun-mə’əh”, “məf’ulun-fih”, “məf’ulun-minh // anh” (müasir terminlərlə: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, birgəlik, yerlik, çıxışlıq hallar). Deməli, müəllif başlanğıc halla (mübtəda) çağırış halı (münada) ismin bir halı kimi qəbul edir. İsimlərin əvvəlinə artırılan ay, ey və ya nidaları adlıq hal əlaməti kimi qiymətləndirilir [2. s, 26].

Kitab (adlıq), kitabın (yiyəlik), kitabı (yönlük), kitabı (təsirlik), kitabda (yerlik), kitabdan (çıxışlıq) kimi hallanma nümunələrindən görünür ki, ərəb dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isim bütün hallarda işləyə bilər.

M. Əfşarın “Fənni-sərfü nəhvi-türki” əsərində hal kateqoriyası ilə bağlı bir sıra yeniliklər də özünü göstərir. O, dilçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq hal sistemində müəyyənlik kateqoriyası məsələsinə toxunmuş, ismin təsirlik halının müəyyən və qeyri-müəyyən formalarını nümunələrlə təsbit etmişdir. Müəllif sözün yalnız şəkli cəhətinə deyil, onun məzmununa da əhəmiyyət verərək göstərir: “İsimlərin təsirlik halı qeyri-müəyyənlik bildirdiyi zaman öz hal şəkilçisini itirir. Bununla da dilimizdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin olduğunu da göstərmiş olur” [2. s, 26].

Bildiyimiz kimi ərəb dilində sözün üç növü (isim, fel və hərf) var və isimlərin əsli “əl-morab”dır (hallanandır). Hərflərin əsli isə “əl-məbni”dir (hallanmayandır). Bəzi isimlər müəyyən cəhətdən hərfə oxşadıqlarına görə hərf kimi əl-məbnidirlər. Deməli, bəzi isimlərin əl-məbni olmasına səbəb onların hərfə oxşamalarıdır. Ərəb dilində isimlər ən azı üç hərfdən ibarət olmalıdır. Hərflər isə, əsasən, bir və ya iki hərfdən də ibarət olurlar. Bəzi isimlərin ibarət olduqları hərflərin sayı üçdən az olduğuna görə bu cəhətdən hərfə oxşamışlar və əl-məbni olmuşlar. Çünki əksəriyyəti bir və ya iki hərfdən ibarətdir ki, bunlara damirləri – ان (mən), ن حن (biz), ن س (sən), سوال əvəzliliklərini – ن (dan)², ن اى (harada), ن م (nə zaman) və.s aid etmək olar.

Akademik V. Məmmədəliyev Bəsre qrammatika məktəbi adlı kitabında erab haqqında bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, erab sözünün sonunun amil vasitəsilə dəyişib müxtəlif şəkillərə düşməsi deməkdir. İsmi erabı deyildikdə onun hallanması nəzərdə tutulur. Hallanma اءانبل əl-erab cümlədə yerinə yetirilən funksiyaya müvafiq olaraq ismin sonunun məruz qaldığı vokalik dəyişməyə uyğun gəlir. İsim əsas (damma, fəthə, kəsre) və ikinci dərəcəli (əlif, vav, kəsre, yə və fəthə) əlamətlərlə ifadə olunmuş söz sonlarının dəyişməsinin üç halını təqdim edir: “adlıq” مرفوم mərfuun, “təsirlik” موصن mənsubun və “yiyəlik” مرفوم mərcur. Burada üçhəlləli və ikihəlləli isimlər haqqında söhbət açılır, üçhəllələrə tək müzəkkər, tək müənnəs, bəzi sınıq cəm formaları aid edilir, ikihəllələrə isə təsniyə müzəkkər, təsniyə müənnəs, düzgün cəm, bəzi sınıq cəm formaları və qeyri- müəyyənlik bildiren tənvin qəbul etməyən sözlər daxil edilir [1, s. 30].

Bəzi hallarda amillərin dəyişməsinə baxmayaraq sözlərin sonundakı hərəkəsi heç bir halda dəyişməyib bir vəziyyətdə qalır ki, bunu dilçi alimlər اءانبل “əl-binə” (dəyişməzlik) adlandırırlar [7, s. 13]. Məsələn: «كىلوا أج» onlar gəldilər, «كىلوا الى تبء» onların yanına getdim, «كىلوا ثي ار» onları gördüm.

Verilən nümunədən görünür ki, «كىلوا»(onlar) sözünün sonu heç bir halda dəyişmədi. Hər üç

halda da son hərəkəsi fəthə olaraq qaldı. Hallanma zamanı sonu dəyişməyən sözə isə *يُنْبِئُ* “əl-məbni” (hallanmayan söz) deyirlər.

Bəsrəlilər və sonrakı ərəb qrammatikləri erab məfhumuna o qədər böyük əhəmiyyət vermişlər ki, çox zaman qrammatikanı bütövlükdə həmin istilahlə adlandırmışlar.

Erab əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi barədə ərəb dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələri hallanmadan danışarkən qeyd edirlər ki, müzəkkər düzgün cəm və təsniyənin hallanması ümumi qaydadan kənara çıxır, çünki onlar bir tərəfdən hərəkə ilə deyil, uzun saitlər vasitəsilə dəyişir, digər tərəfdən təsniyyə adlıq halda vavla (و) deyil, əliflə (أ) , müzəkkər düzgün cəm isə təsirlik halda əliflə (إ) deyil, ya (ي) ilə hallanır. Təsniyə və cəm vahidlərindən təşəkkül tapdığı üçün onlar vahidlərdən törəmədir (fədir). Həmçinin hərflər vasitəsilə hallanma hərəkətlər vasitəsilə hallanmadan törəmişdir [4, s. 83]. Beləliklə, iki əsildən törəmiş iki fərqlənən fərqləndirilməyə ehtiyac var. Əgər belə olmasaydı, onlar arasında heç bir fərq olmazdı .

Azərbaycan və ərəb dillərində ismin hallanmasında bəzən hallar bir-birini əvəz edir, yəni ədəbi dildə işlənərkən hallanmada bir sıra dəyişikliklər baş verir.

Azərbaycan dilinə nəzər saldıqda görürük ki, hallanmada bir sıra fərqlər ortaya çıxır. Məsələn: adlıq hal yönlük halın yerində: yay-yaya – Uruz qarşusunda yay söykənib durardı, bivəfa sarı-bivəfaya sarı – Gəl ey badi-səba, qıl bir güzər ol bivəfa sarı [5, s. 36] .

Kişvərinin dilində yiyəlik halın morfoloji göstəricisi- *ın⁴*, *-nın⁴* şəklindədir: sənin, anın//anun, könlimin... Digər tərəfdən, müəllifin şeirlərində samitlə bitən sözlərin yiyəlik halda “n” bitişdiricisi ilə işlənməsi müşahidə edilir: “Xanı sən, ey çarəsiz dərdi dilimnin çarəsi” [6, s. 11]. Bu əlamət müasir danışmaq dili, habelə dialekt və şivələrdə işlənmədiyindən onu Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz. Həmin formanın Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə yaradıcılıq mübadiləsi nəticəsi kimi dilimizə gətirildiyini düşünmək olar.

Burada bir cəhəti də qeyd etmək olar ki, Kişvərinin dilində yiyəlik hal həm də yönlük hal funksiyasında çıxış etmişdir: sənün sarı – sənə sarı – Sənün sarı əgər qoşa, həzər qılqıl qubarımdən [5, s. 9].

Xüsusi şəkildə qeyd etməliyik ki, ərəb dilində yiyəlik hal əks etdirdiyi qrammatik əlaqələr baxımından Azərbaycan dilindəki müvafiq haldan çox-çox əhatəlidir. O, təkcə yiyəlik və ya sahiblik deyil, həm də dilimizlə müqayisədə yönlük və çıxışlıq hal əlamətlərini də əhatə edir.

İlkin ərəb qrammatikləri də eyni bir sözün müxtəlif ərəb ləhcələrində müxtəlif mənalarda işlədilməsini, eyni bir mövqedə müxtəlif hal əlamətlərini qəbul etməsini müşahidə edir, onların səbəbləri ilə ciddi maraqlanırdılar. Məsələn, Yunus bin Həbib Əbu Əmr bin əl-Əladan *الابيطا* “Müşkdən başqa ətir yoxdur” “musk” (müşk) sözünün həm adlıq, həm də təsirlik halda oxunmasının səbəbini soruşmuş, Əbu Əmr ona həmin sözün bu qəbildən olan konstruksiyalarda hicaz qəbiləsi tərəfindən təsirlik halda, Təmim qəbiləsi tərəfindən isə adlıq halda işlədilməsini, beləliklə hər iki variantın düzgün olduğunu demişdi. Bu söhbətdə iştirak edən bir neçə qrammatik Əbu Əmrin müddəasının düzgün olub-olmamasını yoxlamaq üçün yuxarıdakı ifadəni bir hicazlı və bir təmimlidən soruşmuş, onun dediyi təsdiq olunmuşdur [4, s. 68].

Sibaveyhi və bəsrəlilərin əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, qadın cinsinin düzgün cəminin təsirlik halında kəsrə fəthəni, ikihallı isimlərin yiyəlik halında isə fəthə kəsrəni əvəz edir. Əxfəş isə yuxarıdakı vəziyyətdə onların hər ikisinin məbni (hallanmayan, dəyişməyən söz) adlandırır.

Xəlil ibn Əhməd və Sibaveyhi əbun *أب* (ata) qəbilindən olan beş sözün vav و , əlif ا və ya ي- nin özündə nəzərdə tutulan qısa saitlər, Əxfəş isə onlardan əvvəlki virtual hərflər vasitəsilə hallandığını göstərirlər [4, s. 46].

Əxfəş yuxarıdakı məsələlərin hamısında haqlı olmasa da, hər halda onlar barəsində öz orijinal mülahizələrini söyləmişdir.

Nəticə

Beləliklə, nəticə etibarilə demək olar ki, hal kateqoriyası ümumi kateqoriyalar sırasına aid olur. Buna görə də ərəb və Azərbaycan dilləri hal kateqoriyası baxımından özünün sırf morfoloji qrammatik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir və hallanmada bir sıra fərqlər ortaya çıxır. Ərəb dilində təsirlik hal həm də Azərbaycan dilində işlənən yönlük hal yerində çıxış edir, yiyəlik hal isə həm yönlük həm də

yerlik hal əvəzində çıxış edir. Ərəb dilinə nəzər saldıqda yazıda bəzən qısa saitlər və tənvinlər əks etdirilmir və hal əlamətləri də çox vaxt öz ifadəsini yazıda tapmır. Onları müəyyən etmək oxucunun öz öhdəsinə buraxılır. Bunu edə bilmək üçün isə oxucudan ismin hal əlamətlərini, bir sıra leksik-qrammatik qaydaları qabaqcadan bilmək tələb olunur. Ərəblərin “Avropalılar öyrənmək üçün oxuyur, biz isə oxuya bilmək üçün öyrənirik” kimi yanıqlı gileyi də buradan irəli gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət. Bakı: Bakı çap evi, 2011, 440 s.
2. Əfşar M.M. Fənni-sərfü nəhvi-türki. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 260 s.
3. Quliyev H. K. İsmi hallanması / Müasir Azərbaycan dili II. Bakı: Elm, 1980, s. 48- 69.
4. Məmmədəliyev V. M. Bəsrə qrammatika məktəbi. Bakı: ADU, 1983, 118 s.
5. Nemətullah K. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 176 s.
6. Nemətullah K. Türk divanı. Bakı: Nurlan, 2010, 54 s.
7. Şəkərov E. Ərəb dilinin qrammatikası III. Bakı: Mədinə tədris kursu, 2011, 264 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı
E-mail: Xaver20Hesenli@gmail.com*

Khaver Guliyeva

THE COMPARATIVE ANALYZE OF CASE CATEGORY OF NOUN IN THE AZERBAIJANI AND ARABIC LANGUAGE

Differentiation of the world languages comes from the fact that each of them has their own grammatical categories. Also, the Azerbaijani and Arabic languages differ from each other by their lexical, semantic and grammatical features.

The article analyzes the case category of noun in Arabic and Azerbaijani, and some of the author's views on their similar and distinctive features have been reported.

Keywords: *The Arabic Language, The Azerbaijani language, the case category of noun, al-erab, al-bina, al-morab, al-mabni.*

Хавер Гулиева

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИЙ ПАДЕЖЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

Мировые языки различаются друг от друга наличием у каждого из них своеобразных грамматических категорий. Азербайджанский и арабский языки также отличаются друг от друга своими лексическими, семантическими и грамматическими свойствами.

В статье сравнительно анализирована категория падежа имен существительных азербайджанского и арабского языков, и высказаны суждения автора об их сходных и различительных свойствах.

Ключевые слова: *арабский язык, азербайджанский язык, падежи существительных, аль-эраб (склонение), аль-мораб (склоняемое слово), аль-бина (неизменяемость), аль-мабни – несклоняемое слово.*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 25.09.2024

Son daxilolma tarixi:20.10.2024